

O'ZBEKISTON QISHLOQLARINING IJTIMOIIY-IQTISODIY HAYOTI (1946–1960-YILLAR, ANDIJON, FARG'ONA, NAMANGAN VILOYATLARI MISOLIDA)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18976323>

Yusupov Jo'rabek Xasanboyevich

Farg'ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada 1946–1960-yillarda O'zbekistonning Andijon, Farg'ona va Namangan viloyatlaridagi qishloq aholisining ijtimoiy-iqtisodiy turmush tarzi keng ko'lamda tahlil qilinadi. Urushdan keyingi og'ir davrda kolxoz tizimining ishlash mexanizmlari, paxta yakkahokimligining qishloq xo'jaligi va dehqon turmushiga ta'siri, iqtisodiy tanglik sharoitida aholining tirikchilik manbaalari, shuningdek, maorif, sog'liqni saqlash va madaniy infratuzilmaning rivojlanishi kabi masalalar o'rganiladi. Tadqiqot O'zbekiston Markaziy Davlat arxivi hujjatlari, sovet davri statistik ma'lumotlari hamda zamonaviy tarixiy tadqiqotlar asosida amalga oshirilgan bo'lib, Farg'ona vodiysining o'ziga xos mintaqaviy xususiyatlarini umumsovet siyosati kontekstida ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar:

qishloq xo'jaligi, kolxoz, paxta yakkahokimligi, Farg'ona vodiysi, urushdan keyingi davrning iqtisodiy siyosati, dehqon turmushi, ijtimoiy infratuzilma, O'zbekiston SSR, 1946–1960-yillar.

Аннотация

В данной статье на основе архивных документов, советской статистики и современной историографии комплексно исследуется социально-экономическая жизнь сельского населения Андижанской, Ферганской и Наманганской областей Узбекистана в 1946–1960 годах. Рассматриваются механизмы функционирования колхозной системы в послевоенный период, влияние монокультуры хлопка на аграрную экономику и уровень жизни крестьян, источники существования населения в условиях экономических трудностей, а также развитие образования, здравоохранения и культурной инфраструктуры. Исследование показывает региональную специфику Ферганской долины в контексте общесоветской политики.

Ключевые слова:

сельское хозяйство, колхоз, монокультура хлопка, Ферганская долина, послевоенная экономическая политика, крестьянский быт, социальная инфраструктура, Узбекская ССР, 1946–1960 годы.

Abstract

This article comprehensively examines the social and economic life of the rural population in the Andijan, Fergana and Namangan regions of Uzbekistan during 1946–1960. Drawing on archival documents from the Central State Archive of Uzbekistan, Soviet-era statistical data, and contemporary historiography, the study investigates the functioning of the collective farm (kolkhoz) system in the post-war period, the impact of cotton monoculture on agricultural economy and peasant living standards, the population's sources of livelihood under conditions of economic hardship, and the development of education, healthcare, and cultural infrastructure. The research reveals the distinctive regional character of the Fergana Valley within the broader context of all-Union Soviet policy.

Keywords:

agriculture, kolkhoz, cotton monoculture, Fergana Valley, post-war economic policy, peasant life, social infrastructure, Uzbek SSR, 1946–1960.

KIRISH

Ikkinchi jahon urushi (1941–1945) O'zbekiston qishloqlariga nihoyatda og'ir iz qoldirdi. Yuz minglab erkaklar frontga jo'nab ketdi, qishloq xo'jaligi ishchi kuchi keskin kamaydi, moddiy-texnik baza vayron bo'ldi. Aynan shu holat 1946–1960-yillardagi urushdan keyingi tiklanish davrini O'zbekiston tarixining eng murakkab sahifalaridan biriga aylantiradi. Andijon, Farg'ona va Namangan viloyatlarini o'z ichiga olgan Farg'ona vodiysi – O'zbekistonning eng zich aholili va iqtisodiy jihatdan muhim mintaqasi sifatida ushbu davrning barcha ziddiyatlarini to'liq aks ettiruvchi noyob tarixiy laboratoriya hisoblanadi.

Tadqiqot dolzarbligi shundaki, sovet davrida bu mavzu mafkuraviy cheklovlar sababli bir yoqlama yoritilgan: muvaffaqiyatlar bo'rttirib ko'rsatilgan, muammo va ziddiyatlar esa ataylab yashirilgan. Mustaqillik yillarida tarix fanining demokratlashuvi, arxivlar ochilishi va metodologik yangilanish ushbu masalani qayta, tanqidiy ko'z bilan o'rganish imkonini berdi. Mazkur maqola O'zbekiston Markaziy Davlat arxivi (O'zMDA), Rossiya Davlat ijtimoiy-siyosiy tarixi arxivi (RGASPI) hamda viloyat arxivlari fondlaridagi birlamchi hujjatlar, sovet davri statistikasi va zamonaviy tarixiy tadqiqotlar sintezi asosida yozilgan.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – urushdan keyingi o'n besh yil davomida Farg'ona vodiysining uch viloyatidagi qishloq aholisi ijtimoiy-iqtisodiy

hayotining real manzarasini, ya'ni kolxoz tizimining ishlashi, paxta siyosatining ta'siri, dehqon turmushi darajasi, maorif, sog'liqni saqlash va madaniy infratuzilmaning holatini tarixiy jihatdan aniqlash va tahlil qilishdan iborat.

ASOSIY QISM

Urushdan keyingi tiklanish: kolxoz tizimi va iqtisodiy asoslar. O'zbekiston SSR qishloq xo'jaligi 1946-yilda dahshatli ahvolda edi. Urush yillarida 1,5 milliondan ortiq O'zbekiston fuqarosi frontga safarbar qilingan, shulardan 400 mingdan ziyodi halok bo'lgan edi. Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlari ham bu yo'qotishlardan chetda qolmadi. Frontga jo'nagan erkaklar o'rnini to'ldirish maqsadida kolxozlarda ayollar, o'smirlar va keksa yoshdagilar asosiy mehnat kuchi sifatida ishlatildi. 1945-yil ma'lumotlariga ko'ra, Andijon viloyatidagi kolxozlar a'zolarining 68 foizini ayollar tashkil etardi.

1946-yildan boshlab sovet hukumati «Beshinchi besh yillik reja» (1946–1950) doirasida qishloq xo'jaligini tiklanish va yanada rivojlantirish siyosatini e'lon qildi. Ammo amaliyotda Farg'ona vodiysi viloyatlariga nisbatan bu siyosat birinchi navbatda paxta yetishtirish rejalarini oshirishni ko'zda tutardi. Hukumat qarorlari yig'in planlarini har yili oshirib borish yo'lini tutdi: 1946-yilda Farg'ona viloyati bo'yicha yig'in plani 385 ming tonna paxta xom ashyosi bo'lsa, 1950-yilda bu ko'rsatkich 420 ming tonnaga yetkazildi. Kolxozlar bu rejalarini bajarish uchun barcha imkoniyatlarni safarbar qilishga majbur etildi.

Kolxoz tizimining tuzilishi va boshqaruvi bu davrda Markazdan qattiq nazorat ostida edi. Kolxoz raislari ko'pincha partiya yo'riqnomasi bilan tayinlanar, ularning asosiy mas'uliyati paxta rejasini bajarishdan iborat edi. 1950-yillarda amalga oshirilgan «kichik kolxozlarni birlashtirish» kampaniyasi natijasida Andijon viloyatida kolxozlar soni 1950-yilga kelib 214 tadan 1952-yilda 76 taga kamaydi. Bu birlashtirish rasmiy maqsad — samaradorlikni oshirish — o'rniga ko'pincha boshqaruvni qiyinlashtirdi va dehqonlarga tayinlangan xususiy yer uchastkalarini qisqartirdi.

Paxta yakkahokimligi va uning oqibatlari. Farg'ona vodiysining urushdan keyingi iqtisodiy hayotini belgilab bergan asosiy omil bu — paxta yakkahokimligi (monokul'tura) siyosatidir. Uning mohiyati shundan iboratki, qishloq xo'jalik yerlarining mutlaq ko'pchiligi — Farg'ona viloyatida 85 foizga qadar — paxtaga ajratildi. Oziq-ovqat ekinlari, poliz va bog'dorchilik uchun joy nihoyatda cheklandi. Bunday holat qishloq aholisining kundalik oziq-ovqat ta'minoti uchun bevosita tahdid tug'dirdi.

Namangan viloyatining qishloq tumanlari misolida ko'rinadiki, 1947–1948-yillardagi qurg'oqchilik va paxta yig'im-terim rejalarining bajarilmasligi dehqon oilalarida ochlik holatlariga olib keldi. O'zMDA fondlarida saqlanayotgan 1948-

yilgi hujjatlarga ko'ra, Namangan viloyati Chortoq, Uychi tumanlarida ba'zi kolxozchilarga yillik «trudoden'» (mehnat kuni) hisobiga zararsiz don va boshqa mahsulotlar berilmagan hollar qayd etilgan. Trudoden' tizimi o'zi ham jiddiy muammo edi: kolxozchi bir yil davomida ko'p mehnat kunlari to'plagan bo'lsa ham, yig'im-terim hajmiga va rejaning bajarilishiga qarab hisob-kitob qilingan natija uning umidlaridan ancha past chiqardi.

Shunday bo'lsa ham, 1950-yillarning o'rtalariga kelib vaziyat sezilarli darajada yaxshilana boshladi. Bunga bir necha omil sabab bo'ldi: 1953-yilgi Stalin vafotidan keyin N. S. Xrushchev rahbarligida amalga oshirilgan qishloq xo'jaligiga oid islohotlar, jumladan, qishloq xo'jaligi soliqlarining qisqartirilishi va kolxozchilarning shaxsiy yer uchastkalaridan foydalanish huquqining kengaytirilishi real samara berdi. 1958-yilda MTS (mashina-traktor stantsiyalari)ni tarqatib yuborish va texnikani bevosita kolxozlarga topshirish ham mahalliy boshqaruvda muayyan moslashuvchanlikni ta'minladi.

Dehqon turmush darajasi: moddiy ahvol va tirikchilik manbalari. Farg'ona vodiysining qishloq aholisi turmush darajasini baholashda faqat kolxozdagi ish haqi bilan cheklanib qolish mumkin emas. Dehqon oilalari tirikchiligining asosini kolxoz tashqarisidagi turli manbaalar: xususiy tomchilik xo'jaligi, hunarmandchilik, bozor savdosi va ijara ishlari tashkil etardi. Xrushchev davri islohotlaridan oldin, ya'ni 1940-yillar oxiri va 1950-yillar boshlarida xususiy uy-joy qurilishi, chorva mollariga ega bo'lish va bozorda sotish kabi faoliyat turlari qattiq soliqqa tortilar, ba'zan to'liq man etilardi. Bu cheklashlar dehqon oilalarini yanada og'ir vaziyatga solib qo'ydi.

Andijon viloyatidagi dehqon oilalari turmushini o'rganishda ijtimoiy tabaqalanish masalasiga alohida e'tibor qaratish zarur. Kolxoz rahbarlari, partiya a'zolari va texnik mutaxassislar oddiy kolxozchilarga nisbatan ancha yaxshi moddiy ahvolda yashaganlar. Bu farq nafaqat ish haqi, balki turar-joy, tibbiy xizmat va ta'limdagi imtiyozlarda ham o'z ifodasini topgan. Urush yillarida vayron bo'lgan yoki tashlab ketilgan qishloq uy-joylari bu davrda sekin-asta tiklana boshladi, ammo yangi qurilish sur'ati aholining o'sishidan ancha orqada qolavardi.

Ta'lim va maorif sohasidagi o'zgarishlar. Urushdan keyingi davr O'zbekiston qishloqlarida ta'lim tizimining tiklanishi va kengaytirilishi jihatidan ham muhim bosqich bo'ldi. Farg'ona vodiysi viloyatlarida maktab binolari urush yillarida kasalxona, ombor va qarorgohlarga aylantirilgan edi; ularni o'quv muassasalari sifatida tiklash 1946-yildan yanada jadal tus oldi. 1950-yilga kelib Farg'ona viloyatida 520 dan ortiq umumta'lim maktabi faoliyat ko'rsatmoqda edi va ularda o'quvchilar soni 1945-yilga nisbatan 1,4 barobarga ko'paygan edi.

Qishloq maktablarining asosiy muammosi — malakali o'qituvchilar yetishmasligi edi. Ko'p hollarda bitta o'qituvchi bir nechta sinfni bir vaqtda olib borardi. 1946-yildan boshlab Toshkent va boshqa shahar pedagogika institutlari qishloq maktablariga xodim tayyorlashni kuchaytirdi; shuningdek, malaka oshirish kurslari tashkil etildi. Namangan viloyatida 1948-yilda tashkil etilgan o'qituvchilar instituti mahalliy kadrlar tayyorlashga muhim hissa qo'shdi. 1950-yillarga kelib yetti yillik ta'lim keng qishloq aholisiga yetib bora boshladi, ammo o'n yillik (to'liq o'rta) ta'lim qishloq joylarida hali ham cheklangan edi.

Ayollar savodxonligi oshishida bu davr alohida o'rin tutadi. Farg'ona vodiysida an'anaviy turmush tarzi va diniy qarashlar ta'sirida qizlarning maktabga borishi ba'zan cheklangan bo'lsa ham, sovet hukumatining maqsadli siyosati natijasida ayollar savodxonligi 1939-yildagi 52 foizdan 1959-yilgi aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra 80 foizdan osharog'a yetdi. Bu ko'rsatkich qishloq-shahar o'rtasidagi farqni hisobga olsak, haqiqiy muvaffaqiyat hisoblansa-da, bir qator viloyat rayonlarida qishloq qiz bolalar maktabga qatnashi hali ham 60–65 foiz atrofida qolayotganligini e'tirof etish lozim.

Sog'liqni saqlash va demografik o'zgarishlar. Urushdan keyingi O'zbekiston qishloqlarida sog'liqni saqlash muassasalari tarmog'ining rivojlanishi aholining hayot sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. 1946-yilga kelib Andijon viloyatidagi qishloq feldsherlik-akusherlik punktlari (FAP) soni etarli emas edi; aholining katta qismi tibbiy xizmatdan deyarli mahrum holda yashardi. Biroq 1946–1960-yillar oralig'ida o'tkazilgan davlat dasturlari natijasida Farg'ona vodiysining uch viloyatida 200 dan ortiq yangi FAP va qishloq kasalxonalari ochildi.

Bu davrning demografik tasviri ham o'ziga xos: urush yillari ko'p sonli erkaklar yo'qotilishi va tug'ilish darajasining tushishi 1945-yilda aholining kamayishiga olib kelgan bo'lsa, 1946-yildan boshlab tug'ilish darajasi keskin ko'tarila boshladi. Sovet tibbiyotining asosiy yutuqlaridan biri bo'lgan bolalar o'limi koeffitsientining kamayishi Farg'ona vodiysida ayniqsa sezilarli bo'ldi: 1000 ta tirik tug'ilish hisobiga chaqaloq o'limi 1946-yilda taxminan 120–130 ni tashkil etgan bo'lsa, 1960-yilga kelib bu ko'rsatkich 60–65 ga tushirildi. Shu bilan birga, O'rta Osiyo mintaqasiga xos kasalliklar — trachoma, ichburug', bezgak — qishloq joylarida hali ham jiddiy muammo bo'lib qolayotgandi.

XULOSA

1946–1960-yillar O'zbekistonning Andijon, Farg'ona va Namangan viloyatlari qishloqlari uchun chuqur ziddiyatlar bilan to'liq murakkab tarixiy davr bo'ldi. Bir tomondan, bu yillarda ulkan ijtimoiy o'zgarishlar kuzatildi: savodxonlik darajasi keskin oshdi, tibbiy xizmat tarmog'i kengaydi, madaniy infratuzilma rivojlandi va demografik ko'rsatkichlar yaxshilandi. Boshqa tomondan, paxta

yakkahokimligining og'ir yukini, trudoden' tizimining dehqon turmushini cheklashini, oziq-ovqat ta'minotidagi muammolarni va mahalliy tashabbusning sovet markazlashtirilgan boshqaruvi tomonidan qattiqqo'llik bilan cheklanishini e'tirof etmaslik tarixiy haqiqatni noto'g'ri ko'rsatish bo'ladi.

Farg'ona vodiysi mintaqasining o'ziga xosligi shundaki, bu yerda paxta iqtisodiyotiga bog'liqlik boshqa viloyatlarga qaraganda yanada chuqurroq edi va bu holat qishloq xo'jalik tarkibining deformatsiyasiga olib keldi. Biroq aynan shu mintaqaning zich aholisi, nisbatan rivojlangan shaharlari va tarixiy hunarmandchilik an'analari kolxoz tizimining qattiqligini muayyan darajada yumshatishga xizmat qildi: bozor iqtisodiyotining qoldiqlari, norasmiy iqtisodiy faollik va mahalliy hamjihatlik an'analari dehqon oilalariga tirikchilik manbaalarini topishga yordam berdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Shamsutdinov R. T. O'zbekistonda sovetlar hokimiyatining o'rnatilishi va uning mustamlakachilik siyosati. — Toshkent: Sharq, 2001. — 412 b.
2. Rajabov K. O'zbekiston SSR tarixi: qishloq xo'jaligi va dehqon. — Toshkent: Fan, 1987. — 280 b.
3. Ziyodullayev S. K. O'zbekiston qishloq xo'jaligi tarixidan: 1946–1965-yillar. — Toshkent: O'zbekiston, 1999. — 344 b.
4. Alimov I. A. Farg'ona vodiysining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi (XX asr o'rtasi). — Toshkent: Akademiya, 2004. — 192 b.
5. Qodirov A. B. Andijon viloyati tarixi. — Andijon: Andijon nashriyoti, 2010. — 368 b.
6. O'zbekiston Markaziy Davlat Arxivi (O'zMDA). F. 837, op. 32, d. 451. Andijon viloyat ijroiya qo'mitasining 1948-yilgi yillik hisoboti.
7. O'zbekiston Markaziy Davlat Arxivi (O'zMDA). F. 837, op. 36, d. 512. Farg'ona viloyati kolxozlari bo'yicha 1952-yilgi statistik to'plam.
8. Абдуллаев Р. М. Социально-экономическое развитие Узбекистана в послевоенный период (1945–1965). — Ташкент: ФАН, 1989. — 318 с.
9. Исмаилов А. Коллективизация в Узбекистане и её последствия для сельского хозяйства. — Ташкент: Академия наук УзССР, 1979. — 245 с.
10. Бобохонов М. С. Хлопковая монокультура и аграрные отношения в Средней Азии в 1940–1960-е годы // Вопросы истории. — 1992. — № 4–5. — С. 82–91.

11. Центральный государственный архив Республики Узбекистан. Ф. 2454, оп. 1, д. 143. Докладная записка о состоянии колхозного строя в Ферганской области, 1950 г.

12. Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17, оп. 122, д. 319. Материалы о проведении сельскохозяйственных реформ в Среднеазиатских республиках, 1953–1954 гг.